

KAPİTALİZM: TARIMDA ÇÖKÜŞ VE ÇEVRE TAHRİBATI

Bahadır AYDIN, Saadet AYDIN, Emre BIBER*

1990'lardan bu yana çokuluslu şirketlerin dünya tarımı üzerindeki hegemonyasının güçlenmesi, tarımsal ürünlerin dış ticaretinde uluslararası işbölümünün az gelişmiş ülkelerin aleyhine gerçekleşmesine yol açmaktadır. Dolayısıyla küreselleşme tartışmalarında, Dünya Bankası, IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Avrupa Birliği'nin tarıma ilişkin düzenleyici mekanizmaları önemli bir yer tutmaktadır.

Gerçekten de bu süreçte hem Türkiye'de hem diğer birçok az gelişmiş ülkede, tarımsal yapılar çokuluslu şirketler ya da onların yerli ortakları aracılığı ile kontrol altına alınmıştır. Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü aracılığı ile yürüyen dünya tarımının kapitalizme eklenmesi sürecinin en önemli ayaklarından biri de IMF tarafından dayatılan istikrar programlarıdır. Başka bir ifadeyle uluslararası kurumlar aracılığıyla dünya tarımsal üretimi kapitalizmle bütünleştirilmeye çalışılmaktadır. Az gelişmiş ülkelerin tarımsal yapılarının kapitalizme eklenmesi süreci bu ülkelerin doğal kaynaklarının ve biyo-çeşitliliğinin azalmasını ve çevre tahribatını da beraberinde getirmektedir.

Bu çerçevede çalışmada bu sürecin tarımsal üretimde ve buna bağlı gıda üretiminde açığa çıkardığı sonuçlar ülke örnekleri üzerinden incelenecektir. Ayrıca bu çalışma uluslararası sermayenin tarımsal üretim üzerindeki egemenlik boyutunu analiz edecektir.

Anahtar Sözcükler: Kapitalizm, tarımsal üretim, tarımsal yapılarda dönüşüm, biyo-çeşitlilik, ekolojik yıkım.

EMPERYALİZMİN TARIMSAL ÜRETİMDEKİ YÖNTEMİ VE TÜRKİYE

Tarım ve gıda sektörünün kapitalizmle bütünleştirilme çalışmaları (emperyalizmin tarımda yoğunlaşması), ağırlıklı olarak 19. yüzyılda yoğunluk kazanmaktadır. Türkiye'de de özellikle yabancı sermayenin ve yerli ortaklarının tarıma yönelimi aynı döneme denk düşmektedir. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl başlarındaki yöntemlerin 20. yüzyıl ortalarından sonra değişimi ve son 30 yılda emperyalizmin, uluslararası örgütler aracılığı ile yeni bir boyut kazanması, emperyalizm tartışmalarında farklı kavramları gündeme getirirse de mekanizmada değişen bir şey yoktur. Bu anlamda tarımda ve gıda üretiminde yaşananları sadece, tarım ve gıdada rejim değişimi olarak tanımlamak ve analizleri bu doğrultuda yapmak, uluslararası sermayenin bütünsel sömürgeci politika analize-

* Doç.Dr. Bahadır Aydın, Abant İzzet Baysal Üniversitesi (İBU) İİBF İktisat Bölümü; Yrd.Doç.Dr. Saadet Aydın, İBU İİBF Kamu Yönetimi Bölümü; Ar. Gör. Emre Biber, İBU İİBF İktisat Bölümü.

rini zayıflatabilecek tutumdur¹. Gıda rejimi daha çok, tarımdaki küresel sömürü mekanizmasını tarif etmek için kullanılmış bir kavramlaştırmadır. İki farklı gıda rejimi tarif edilmektedir. Bunlardan ilki 1870-1914 dönemi diğeri ise 1947-1973 dönemidir. İkinci gıda rejimi döneminin devamı niteliğindeki 1970'lerin ortalarından günümüze kadar olan dönem de ayrı bir süreç olarak tanımlanmaktadır. Gıda rejiminin belirlenmesindeki en önemli ayırım olarak, büyük ölçekli ticari tarım içindeki küresel işbölümü görülmektedir. Sömürgecilik sistemi altında büyük ölçekli tarım, daha çok metropol ülkelerin tüketimi için bir ihracat sektörü iken, daha sonra sömürgeci devletler için savaş sonrası dönemde ulusal düzenleyici modelin, ulusal ekonomik temeli olarak yeniden formüle edilmiştir. Daha yakın dönemde ise büyük ölçekli tarımın ulusal karakteri, giderek uluslararası ilişkilerde önemli bir ticari meta ve rekabet aracı olarak görülmektedir².

Farklı gıda rejimi dönemleri şöyle tanımlanabilmektedir. İlk gıda rejimi döneminde, yenedünyadan tarımsal ihracatla, Avrupa işgücü maliyetlerinin aşağı çekilmesi ve ucuz hammadde teminiyle sermaye birikimine önemli bir katkı sağlanmıştır. Uluslararası rekabetçi bir çerçevede yerleşik kolonici devlet, tarım ile sanayi arasındaki tamamlayıcı ilişkiyle ulusal ekonomisini desteklemiştir. İkinci gıda rejimi, savaş sonrası dönemde sermaye birikim sürecine katkıda bulunmuştur. Metropol ülkeler, yüksek ücret sözleşmeleri ile büyümenin temel dinamiği olan birikim içine tüketimi de dahil etmiştir. Bu ikinci gıda rejimi, tarım-sanayi birlikteliği ile üretimin yoğun bir biçimde yapıldığı, örneğin özel yemeklerle sağlanan yoğun et üretimi ve dayanıklı gıda üretimi gibi üretim teknikleriyle beraber, bunların sübvansiyonlar ile pazarlanması, hatta gıda fazlalığının gıda yardımı programlarıyla üçüncü dünya ülkelerine dağıtılmasını da içermektedir. Gelişmiş ve azgelişmişler arasında kurulan bu dinamik ilişki, azgelişmiş ülkelerin gıda bağımlılığının, uluslararası sisteme tarımsal alt sektörlerde uzmanlaşmayla dahil olmasını sağlarken, bu ülkeleri uluslararası gıda zincirlerine nihai mal üretiminde sadece girdi sağlayan, net hammadde ihracatçısı, nihai ürün ithalatçısı konumuna getirmiştir. Böylece ikinci gıda sistemi

¹ Ecevit Mehmet C., Karkıner Nadide, Büke Atakan, "Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler", *Mülkiye*, Bahar, Cilt:XXXIII, Sayı:262, Ankara, 2009, s.55.

² McMichael, Philip D., "Tensions between National and International Control of the World Food Order: Contours of a New Food Regime", *Studies in the New International Comparative Political Economy, Sociological Perspectives*, Vol. 35, No. 2, 1992, s. 344-345.

dönemi olarak adlandırılan dönemde devlet sistem olarak sömürge-lerden çekilmiş ancak, sömürgecilik ulus devletlerin uluslararası çizgide yeniden yapılandırılmasıyla devam etmiştir³. Görüldüğü gibi aslında sorun bir rejim değişikliği değil, sömürgecilik mekanizmasının gelişen kapitalist yapı içinde boyutunun genişlemesidir.

Yukarıdaki ayrıma bağlı olarak emperyalizmin 19. ve 20. yüzyılda tarımsal yapılara yönelik uygulamaları kısaca şöyle özetlenebilir. İngiltere’de başlayan sanayi devrimi ve tüm Avrupa’ya yayılması, ham madde ve yeni pazar talebini artırmış ve emperyalist ülkeleri ekonomik ve politik güçlerinin devamlılığını sağlamak için Asya ve Afrika’da koloniler kurmaya itmiştir. Emperyalizm aslında baskı ve sömürüyü doğrudan toprakları ele geçirmek yanında, politik ve ekonomik egemenlik kurarak dolaylı yollarla da gerçekleştirmiş ve bu yolla Afro-Arap ve Asya dünyasında milyonlarca insan üzerinde egemenlik ve otorite kurmuştur. Kolonilerden hammaddeler çok düşük fiyatlara alınarak işlenmiş ve maliyetlerinin çok üstünde fiyatlara ihraç edilmiştir. Kolonilerin her hangi bir malı üretmesi ve bunu dış pazarlara satması (ana ülke dışında) ise engellenmiştir⁴.

Bu sömürüye ilişkin 20. yüzyıl başlarında İngiltere’nin politik egemenliği altındaki bağımlı ülkeler arasında önemli bir yeri olan Mısır, örneklerden biridir. İngiltere’nin dayatmasıyla pamuk monokültürünün oluşması ve İngiliz tarım ürünlerinin ithalatı, Mısır tarımının çöküşünün başlangıcı olmuştur. Bu süreç, hububat gibi birçok temel ürünün ekim alanlarının küçülmesi ve dış ticaretten elde edilen karlarla, parazit egemen sınıfın güçlenmesini sağlayarak Mısır’ın sosyo-ekonomik ve tarımsal yapısında dönüşüme neden olmuştur. Bu dönüşüm sonunda tarıma büyük toprak sahipleri hakim olmuş, 20. yüzyılın başlarında Mısır’da beş milyon feddans (dekar) ekilebilir alanın sadece % 25’i küçük köylüye aitken, yaklaşık 5-6 milyon köylü topraksız kalmıştır⁵. Mısır’da 20.yüzyıl başında yaşanan bu gelişmeler, 19. yüzyılda Türkiye ve Hindistan için benzer özellikler taşımaktadır. Aslında Mısır’da yaşananlar, Türkiye ve Hindistan’da yaşananların genişleyerek devamı gibi değerlendirilebilir. 18. yüzyılda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile başlayan İngiliz yayılcılığı, 19. yüzyılda Hindistan’dan aktarılan artık ürünün İngiliz sanayisinin besin kaynağı olmasını sağlamıştır.

³ McMichael, a.g.m., s.346.

⁴ Sharma Manas, Sharma Jagdish P. “Imperialism Impact on Agriculture & Environment”, *Asian Tribune*, Vol. 10, No.250, 2007, s.5-10

⁵ Sharma, Sharma, a.g.m., s.5-10

1814'den sonra üretilen İngiliz pamuklu kumaşlarının Hindistan'a girmesi ile Hindistan'ın yüksek kaliteli tekstil alanı çöküntüye uğramıştır. Hindistan, tek ürün yetiştirilen plantasyon oluşturma yerine, ürünleri satın alan ve onları nihai satıcıya aktaran aracılardan oluşan bir tarımsal taşeronluk sistemine sokulmuştur. Bu yöntemle, Hindistan, İngiltere'ye bağımlı ve en önemli koloni haline getirilmiş ve yavaş yavaş kapitalist dünya ile bütünleştirilmiştir⁶. İngilizlerin mono-kültür oluşturma yönlü ilgi alanları için ise Türkiye örnektir. İngilizlerin 1840'larda Türkiye'de pamuk üretimini artırma hedefi için önce 1856'da Küçük Asya Pamuk Şirketinin (AMCC), ardından 1857'de Manchester Pamuk Alım Birliği'nin (MCSA) kurulması ile zemin hazırlanmaya çalışılmıştır. İngiltere'de pamuklu endüstrisinin tümüyle Amerikan pamuğuna bağlanmasının yaratacağı sıkıntılar alternatif üretim alanları arayışına neden olmuş ve Hindistan ile Türkiye bu anlamda yeni pamuk üretim alanları olarak düşünülmüştür. Türkiye'nin belirlenmesi 18. yüzyılda Türkiye'nin İngiliz pamuklu sanayinin hammadde kaynağı olmasına bağlıdır. Hedefe ulaşmak için Aydın demiryolunun yaratacağı avantajlar nedeniyle, demiryolu projesinde ortaya çıkan gecikmeler MCSA'nın destek ve teşvikleri ile çözülmüştür. Batı Anadolu'da MCSA'nın başlattığı teşvik sistemi ile beraber pamukta yerli tohum yerine Amerikan tohumu kullanımı yaygınlaştırılmış ve bölgede pamuk ekim alanlarının genişletilmesi sağlanmıştır⁷. Amerikan İç Savaşının etkisiyle yaşanan pamuk kıtlığı, Batı Anadolu'da üretilen pamuk ile aşılrken, Batı Anadolu'nun Avrupa Emperyalizmine bağılılığını da gerçekleştirmiştir⁸. Günümüzde emperyalizmin az gelişmiş ülkeler üzerindeki sömürü mekanizmasının en önemli araçlarından sözleşmeli üretim modelinin* ilkel örnekleri de bu dönemdeki modellerle eşleştirilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancıların ve özellikle İngilizlerin Batı Anadolu'da aldığı büyük topraklar, bir yandan ücretli işçilik ile üretime sokulurken, toprakların büyüklüğü nedeniyle bir kısmı ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları ile kullanılmaktadır. Bu anlaşmalarda geleneksel yöntemlerin aksine üretilecek ürünlerin ne olacağına İngilizler karar vermekte ve bu ürünler ağırlıklı olarak ihraç ürünleri olmaktadır. İklim koşullarında olası olumsuzluklar-

⁶ Foster, John Bellamy, *Savunmasız Gezegen*, Çeviren: Hasan Ünder, EPOS Yayınları-6, Ankara, 2002, s.98-99.

⁷ Kurmuş Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974, s.77-81.

⁸ Kurmuş, a.g.k., s.93

dan kurtulabilmek amacıyla kiranın ürün yerine nakit olarak tespiti söz konusu olup, kiralama karşılığı olarak köylünün ürününün önceden belirlenen kısmının toprak sahibine satışı öngörülmektedir. Köylü, toprak sahibine ödeyeceği nakit kira bedelini satmak zorunda olduğu ürün bedelinden düşmektedir. Üretimin düşük olduğu dönemler, toplam ürün değerinin kira bedelini karşılayamamasına yol açmakta ve köylüyü toprak sahibi için ücretli işçi konumuna sokmaktadır⁹. Batı Anadolu’da İngilizler aracılığı ile kapitalizme eklenme, Çukurova’da da 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başlarında gerçekleşmiş, Alman sermayesinin etkisiyle ihracat için pamuk üreten büyük ölçekli işletmelerin yoğunlaştığı bölge haline gelmiştir¹⁰. Türkiye’de 19. yüzyılda başlatılan İngiliz ve Alman kökenli tarımda kapitalistleşme süreci, 20.yüzyılın ilk yarısında ABD politikaları ile devam ettirilmiştir.

20. yüzyılın ortalarında, ikinci paylaşım savaşından sonra ABD, uluslararası ticaretin yapısını kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmeye ve yönlendirmeye başlamıştır. ABD’nin tarımda az gelişmiş ülkelere yönelik gıda yardımları da bu çerçevededir. Yardımların temel amacı, aşırı üretimden kaynaklı tahıl stoklarının eritilmesi ve gelecekte sürekli pazarın oluşmasına zemin hazırlamaktır. Savaş sonrası Avrupa ülkeleri için başlayan program, PL 480 ile az gelişmişlere yöneltilmiştir. Marshall planından farklı olarak bu program, tarımsal yapıların dönüştürülmesini hedeflemektedir¹¹. PL 480 ile ABD’nin üretim fazlası tahılları için Türkiye önemli bir pazar konumuna gelmiştir. Tahıl ithalatının boyutu, Türkiye’de gıda tüketim kalıplarındaki değişimle çok daha çarpıcı hale gelmektedir. 1930’ların sonunda kişi başına tahıl tüketimi 150-180 kilogramdan 1962’de 248 kilografa yükselmiştir. Aynı dönemde kişi başına et tüketimi 22 kilogramdan 12 kilografa inmiştir¹². Bu değişim döneminde, 1953 yılına kadar buğday stoklarına sahip ve tahıl ihraç eden Türkiye’nin PL 480’in 1954’te kabul edilmesinin ardından tahıl ithalatçısı olması anlam kazanmaktadır. Aynı dönemde daraltılan buğday ekim alanlarında pamuk, tütün,

⁹ Kurmuş, a.g.k., s.104-105.

¹⁰ Oral Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6, Ankara, 2006, s.13.

* Günümüzde sözleşmeli üretim modeli için Aydın Bahadır, “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı:65, Cilt:18, 2007’a bakılabilir.

¹¹ Kendir Hülya, “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Tarım Reformu”, *Praksis* 9, Kış-Bahar, Ankara, 2003, s.279.

¹² Koçtürk Osman Nuri, *Gıda Emperyalizmi*, TMMOB-ZMO, Ankara, Ekim 2009, s.28-29.

pancar ve benzeri endüstriyel bitkilerin yaygınlaşması söz konusudur. Yine aynı dönem, Türkiye'ye bol miktarda et, tavuk eti, süt tozu gibi hayvansal ürünler ihraç edilerek bu alanlardaki üreticilerin dayanamayacağı fiyatlar yaratılmıştır. Üretim alanları genişletilen ürünlere ise tatmin edici fiyatlar verilmeyerek, bu ürünlerin ihraç fiyatlarının düşmesi sağlanmıştır. Aynı politika soya yağının Türkiye pazarını kurmak için zeytinyağı üzerinde denenmiş ve ilk zamanlar üstün fiyatlarla ihraç edilerek ucuz soya yağı ithali suretiyle halk margarinlere alıştırılmış, daha sonra ise zeytinyağlarımız alınmayarak fiyatı soya yağı seviyesine düşürülmüştür¹³. 19. yüzyıl sonlarında Türkiye'de genişletilmeye çalışılan pamuk ekim alanları ile Türkiye pamuğunun ABD pamuğuna rakip hale gelmesi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ABD'nin pamuk ekim alanlarını daralttırma politikalarını gündeme getirmiştir. Türkiye'nin buğday ithalatçısı konuma düşmesi ile yeni tür tahıl çeşitlerinin denenme alanı haline getirilmesinin önü açılmış ve Sonora-64 buğdayı için pamuk ekim alanlarının buğdaya tahsisi süreci başlamıştır^{**}. Ülkenin en verimli bölgeleri olan ve genellikle pamuk tarımının yapıldığı Çukurova ve Ege topraklarının, Sonora buğdayına tahsis edilmesi, Amerika ve diğer ülkelerden geniş çapta tohumluk buğday, gübre ve tarım ilacı ile özel araç ve gereçlerin ithalini de beraberinde getirmiştir. Amerika bu sayede Dünya pazarlarında kendi pamuğu ile rekabet etme olanağına kavuşmuş olan Türk pamuğunu pazardan çıkaracak ve pamukçulukta daha özgür hareket edebilecektir¹⁴. Uluslararası sermayenin Türkiye'de tarım ve gıda sektörü-

¹³ Koçtürk, Gıda..., s.30-32.

* Gıda tüketim kalıplarının bu dönemde hayvansal proteinden, tahıl ağırlıklı yapıya dönüşümü de toplumun sağlıklı beslenme hakkının engellenmesinin nedeni olmuştur.

** Koçtürk "Açlık Korkusu" kitabında (s.50-51)29 Mayıs 1968 günü, Chicago Dış münasebetler Konseyi'nin, Chicago, Sheraton-Blackstone Otelinde verdiği bir öğle yemeği sırasında Amerikan tarım Bakanı Orville L. Freeman bir konuşmasından yaptığı "...Buğday, Pirinç, Mısır ve Sorgum gibi ürünlerin yüksek verimli çeşitlerinin geliştirilmesini mümkün kılan yeni teknoloji- ki bu teknoloji tropikal tarımcılıkta hakiki bir zafer- teşkil etmektedir. Meksika'da Rockefeller Vakfının yardımıyla geliştirilen yüksek verimli buğday çeşitleri; Asya kitlesinin kuzey kısmında Türkiye'yi de kapsayan, güney kısmında bütün Hindistan'ı kapsayan bir alan dahilinde yüksek bir adaptasyon kabiliyeti göstermişlerdir. Bu çeşitlerin şimdi Güney Afrika'da kültivasyonuna geçilmiştir" aktarma, bu değişimin nedenlerini ortaya koymaktadır.

¹⁴ Koçtürk Osman Nuri, *Açlık Korkusu*, TMMOB-ZMO, Ankara, Ekim 2009, s.50-51.

ne girmesi ve her ne kadar pazar payları düşük düzeylerde de olsa¹⁵ gübre ve tarım ilaçlarında yoğunlaşmaları yukarıda belirtilen süreçte uygun niteliktedir.

Türkiye'nin 1950-1980 yılları arasında yürüttüğü ulusal kalkınmacı bir politik anlayış çerçevesinde devlet, kapitalistleşme, ticarileşme ve tarımda metalaşmanın sağlanmasında doğrudan ya da dolaylı olarak verimlilik ve bölüşüm ilişkileri içinde yer almıştır. Özellikle Dünya Bankası bu süreçte, Türkiye tarımının modernleşmesi, kapitalistleşmesi ve ticari merkezli bir yapıya ulaşması için önemli finansal yardımlar sağlamıştır. Çünkü, Türkiye'nin kapitalist dünya sistemine entegrasyonu için bazı özel yöntemler ile modern tarım tekniklerinin oluşturulması zorunludur. Yeşil devrim tarafından desteklenen fiziksel, ekonomik ve sosyal altyapı (Köprüler, Barajlar, sulama sistemleri, tohum destekleri, okul elektrik vb.) destekleri ve yeni teknolojilerin kullanımı bunun sağlanmasında önemli rol oynamıştır¹⁶.

Türkiye'de pazar payı düşük olan uluslararası sermayenin bu dönemde yoğunlaştığı bölge Latin Amerika'dır. 1960'lı yıllarda başlayan yardım programları, ABD ile Latin Amerika arasındaki ilişkilerin algılanması için önem taşımaktadır. Latin Amerikalıların baskılarına karşın, ilerleme için işbirliği çerçevesinde sağlanan ABD yardımının dağılımını, CIAP'ın (1963 yılında kurulan Amerika Kıtası İlerleme İçin İşbirliği Komitesi) denetlemesine izin verilmemiştir¹⁷. Bu tutum yapılan yardımların ABD çıkarlarına uygunluğunun sağlanması amacını ortaya koymaktadır. Uygulamalara bakıldığında bir tarım ya da gıda rejimi değişimi yerine, dönemselsel olarak emperyalistlerin hangi tarımsal üretimin kendi çıkarlarına uygun olduğuna bağlı olarak ülkeler arasında politika değişikliklerine gittiği görülmektedir. Üretim fazlalarını eritmek ve ucuz tarımsal hammadde sağlamak üzere dönem dönem farklı ürünlerin üretimleri ön plana çıkmaktadır. Bir dönem pamuk ekim alanlarının genişletilmesi için politikalar yürütülürken, bir başka dönem tahıl ya da farklı alt tarımsal ürünlere yöneltme yolunda politikalar gündeme gelebilmektedir. 1950'lerden sonra Türkiye ve az gelişmiş ülkelerin ithalatında buğday ve gıda ürünlerinin payının

¹⁵ Yenal Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, Bahar 88, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001, s.37.

¹⁶ Aydın Zülküf, "Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture" *Journal of Agrarian Change*, Vol.10, No.2, April, Wiley-Blackwell., 2010, s.150.

¹⁷ Hayter Teresa, *Emperyalizmin Yardımı Çeviren*: Sonay Özdemir, Yöntem Yayınları:5 Bilim-Araştırma-Belgeler Dizisi:1, İstanbul, 1972, s.220.

%10'dan 1980'de %57'ye çıkışı¹⁸ ve Türkiye'nin 1980'lerden sonra gıda ürünleri ihracatçısı konumuna geçişi bu dönüşümün tipik örneğidir¹⁹. Bu politika değişikliklerinin, emperyalizmin girdiği yerde doğal kaynakların kapitalist ülkelerin çıkarlarına uygun kullanımını ve bu ülkelerde biyo-çeşitlilik üzerinde değişim yaratarak olumsuz çevresel etkilere yol açması kaçınılmaz sonuç olmaktadır.

19. yüzyılın sonlarında yüksek verimli ve sermaye yoğun tarımsal üretim, Avrupa'nın ardından Amerika'da da gelişme modeli olmuştur. Model, sürekli girdi ihtiyacı içindedir ve akaryakıt, organik olmayan gübre, hibrit tohum ve pestisitler olmadan model işleyemez. Hayvancılık sektörü için gerekli olan özellikle mısır ve soya fasulyesi hayati önem taşımaktadır. Bu girdilerin sağlanabilmesi için büyük tarım işletmeleri, ulus ötesi ölçeklerde ticareti başlatmıştır. Bu anlamda tarımın endüstrileşmesiyle sömürgeci modele uygun bir uluslararası işbölümü devreye sokulmuştur²⁰. Kapitalist ülkelerin, tarımsal ihraç ürünlerinin üretimi ve doğal kaynaklara dayalı sanayileri çevre ülkelere aktaran uluslararası işbölümü dayatması, bu ülkelerde ekolojik kötüleşmeyi getirmiştir. İhracat amaçlı tarım, Brezilya, Mısır, Gambiya, Altın Kıyısı (bugünkü Gana) ve Senegal gibi birbirinden çok farklı yerlerde toprağı çok ciddi biçimde aşındırılmış ve tüketmiştir. Bu işbölümü aynı bölgelerde temel gıda üretiminin ihmeline ve yetersiz beslenme ile açlık sorunlarının yaşanmasına neden olmuştur²¹. İşbölümünün sonuçları 20.yüzyılda genetik çeşitliliğin kaybolmasına yol açmıştır. Tarımda mono-kültürün genişlemesi sadece değerli türlerin değil temel ürünlerin birçok çeşidinin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Kapitalist ülkelerin kontrolünde olan mono-kültürel tarım, genetik çeşitliliğe sahip bölgeleri istila ederek bu bölgeleri kendi ürettikleri tek tip tohum kullanım alanlarına dönüştürmüştür²².

EMPERYALİZMİN YÖNTEM DEĞİŞİKLİĞİ

Tüm 19. ve 20. yüzyıl boyunca devam eden emperyalist sistemin işleyişi günümüze uzanmakta ancak biçim açısından farklı bir

¹⁸ Aydın Zülküf, "Genetik Mühendisliği, Yoksulluk ve Gıda Sorunu", *Toplum ve Bilim*, Birikim Yayınları, Yaz 85, 2000, s.115.

¹⁹ Aydın Bahadır, *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi:8, Ankara, 2009, s.61-62.

²⁰ McMichael Phillip, "Global Besin Politikaları", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.186.

²¹ Foster, a.g.k., s.103.

²² Foster, a.g.k., s.106-107.

zemin kazanmış bulunmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sömürünün işleyiş dinamikleri daha hukuksal bir çerçeve kazanmış ve artık eskinin işgalci ve kolonici emperyalist devletleri süreci farklı bir boyuta taşımıştır. 1970'lerin başlarından itibaren dünya ekonomisindeki daralmayla beraber, dünya piyasalarında yaşanan dalgalanmalar, uluslararası düzenleme mekanizmaları üzerinde ciddi kısıtlamaların uygulanmasını güdeme getirmiştir. Bu kapsamda sermaye birikiminin kurumsal çerçevesi değişmeye başlamış ve yeni küresel düzenlemeler ortaya çıkmıştır. Bu düzenlemelerin merkezinde ise neo-liberalizm ve onun kurallarını uygulayan yeni küresel aktörler yer almaktadır. Bu yapılanmada IMF, DB ve DTÖ gibi uluslararası finansal ve ticari örgütler başat roldedir. Sömürünün yeni işleyişi bu kurumlar vasıtasıyla ve çeşitli politika araçlarıyla gerçekleştirilmektedir.

Son dönemde gerçekleşen ve uzun dönemde de devam etmesi beklenen bu eşitsizlik trendinin arkasında birkaç önemli faktör bulunmaktadır. Bu etkenler aynı zamanda emperyalizmin tarımsal yapılarda işleyiş koşullarını ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki serbest piyasa dayatmasıyla birlikte yoksul ülkelerde gıda üretiminin önemli ölçüde azalmaya başlamasıdır. Bunda en önemli faktörlerden biri DTÖ'dür. Kısmen Uruguay turunun başarısıyla kurumsallaşan tarımsal liberalizasyonla beraber giderek ticari bir meta haline gelen ve kullanım değeri göz ardı edilen gıda üretimi, kapitalist kuzeyin gücünü pekiştirmesine ve dünyanın geri kalanında sermaye yoğunlaşmasına neden olmuştur. İkinci olarak neo-liberal reformlar ve DTÖ-DB-IMF'nin zoruyla uygulanan yapısal uyum programları nedeniyle, köylünün topraktan kopartılarak (depeasantization) tasfiye edilmesine yol açmıştır. Bu koşullar altında çiftçiler zorunlu olarak topraklarını terk ederek büyük yığınlar halinde şehir gettolarına itilmişlerdir. Üçüncü olarak kurumsal sahiplik ve kontrol mekanizması, tohum, gübre tarım ilacından, silo, işleme ve depolamaya kadar gıda üretiminin tüm aşamalarında artan bir biçimde yoğunlaşmıştır²³.

Neo-liberal konsensüs, serbest piyasa mekanizmasının az gelişmiş ülkelerin tarımsal üretimlerindeki sorunları çözeceği, dolayısıyla hükümetlerin bu programlar için ayırdıkları harcamaları ve yaptıkları desteklemeleri azaltmaları gerektiği yönündedir²⁴. 1980'lerden sonra tarım politikalarında, neo-liberal konsensüs

²³ Magdoff Fred, Tokar Brian, "Agriculture and Food in Crisis", *Monthly Review Press* Volume 61, Number 3, 2009, s.9-10.

²⁴ Magdoff, Tokar, a.g.m. s.10-12.

çerçevesinde DB-DTÖ ve IMF'nin istekleri doğrultusunda tarımsal ticarete serbestleşme, her türlü tarımsal desteğin azaltılması ve tarıma ayrılan kaynakların yeniden düzenlenmesi şeklinde bir değişim söz konusudur. Bu doğrultuda 1986'dan itibaren 2000'lere kadar az gelişmiş ülkelerde tarım için ayrılan bütçe ödenekleri yaklaşık olarak %50 oranında azalmıştır. Bu dönüşümden en çok etkilenenler ise geçimleri büyük ölçüde tarıma dayalı olan az gelişmiş ülkelerdeki küçük çiftçilerdir. 1980'lerden sonra az gelişmiş ülkelerde hükümetler, bu kuruluşların tavsiyeleriyle bütçe açıklarını kapatmak için, anlamsız bir biçimde sulama, enerji ve tarım kredileri gibi kendi çiftçisini desteklemek için kullandığı kamu kaynaklarını özelleştirmeye başlamıştır. Bu, doğal olarak tarımsal girdilerde bağımlılığın artmasına ve tarımsal maliyetlerin yükselmesine neden olmuştur²⁵. Ancak uygulamalar, tüm alanlarda olduğu gibi, yoksullar için temel geçim kaynakları olan tarım ve gıda üretiminde de yıkıcı etkiler yaratmıştır. Özellikle zayıf durumdaki az gelişmiş ülkelerde mısır, buğday, soya, pirinç ve yağ gibi temel gıda ürünleri fiyatları dünya pazarında kısa sürede yükselmiştir²⁶.

Güneyin az gelişmiş ülkelerine dayatılan IMF, DB ve DTÖ kuralları, kuralları belirleyenler tarafından çiğnenmekte ve kendi çiftçilerine ve kapitalist tarım şirketlerine, yeşil kutu, mavi kutu gibi çeşitli destekleme uygulamalarıyla sübvansiyon programlarını sürdürürken, güneyin az gelişmiş ülkelerinden her türlü desteklemeleri ve tarifeleri kaldırmaları istenmekte ve sağlanmaktadır. Bu bağlamda, görünüşte başarısız olarak değerlendirilen DTÖ Doha Turu, gelişmiş ülkeler lehine yapılmak istenenleri sağlamıştır. Az gelişmiş ülkeler sadece kendi tarım piyasalarını, yüksek düzeyde desteklenmiş gelişmiş ülkelerin tarımsal ürün ithalatına açmakla kalmamış, uluslararası tarım şirketlerinin denetimine de açmıştır. Süreç, üretimin her aşamasında az gelişmiş ülkelerin kontrolünden çıkan tarımsal yapılarda hızlı bir çöküş gerçekleşmesine, küçük üreticilerin tasfiye olmasına ve bu ülkelerin giderek bağımlılaşmasına yol açmıştır. Nitekim Asya'dan Afrika ya birçok ülkenin tarımsal yapılarında görülen dönüşüm de bu argümanı destekler niteliktedir.

Türkiye'de 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan neo-liberal politikalar ve geçen 30 yıllık sürede bu politikalar çerçevesinde IMF-

²⁵ Sharma Devinder, "Trade Liberalization in Agriculture Lessons from the First 10 Years of the WTO", *Forum for Biotechnology & Food Security*, New Dehli/India, 2005, s.16-17.

²⁶ Magdoff, Tokar, a.g.m., s.10-12.

DB aracılığı ile dayatılan programlarla tarımda tasfiye süreci devam etmektedir. Geçen 30 yılda tarımsal üretim artış hızı ortalama %1,3 düzeyinde kalmıştır, nüfus artış hızının %1,5'in üzerinde olduğu dikkate alınırse tarımdaki büyüme hızının önemi artmaktadır. 2011'de* yapılacak olan Genel Tarım Sayımı (GTS) sonuçlarının ne olacağı bilinmemekle beraber, 1991'de yaklaşık 4 milyon olan tarım işletmesi sayısının 2001'de 3 milyona düşmüş olması ya da 20 yılda tarımda çalışanların sayısının yaklaşık 8 milyondan 5 milyona inmesi bu sonucu açıklamaktadır. 1991'de yapılan GTS sonuçlarına göre tarımda kullanılan arazi miktarının 23 milyon hektar iken 2001'de 18 milyon hektara düşmüş olması tarımdan kopuşun net göstergesidir²⁷. Kullanım dışı kalan tarım arazilerinin küçük ölçekli parçalarda yoğunlaşması, tarımda küçük işletmelerin tasfiye olduğunu göstermektedir²⁸. Tarımsal dış ticarete, 1980'li yıllarda fazla veren Türkiye, 2000'li yıllarda açık vermeye başlamıştır. Toplam tarımsal ürün dış ticaretinde 2008 yılında 2,2 milyar dolar olan açık, tarımsal hammadde dış ticaretinde 4 milyar dolara yaklaşmıştır²⁹. Tarımsal dış ticaret yapısı, tarımda, merkez ülkelerin belirlediği çerçevede uluslararası işbölümüne uygun dönüşüm içindedir.

EMPERYALİZMİN AZGELİŞMİŞLERDE YARATTIĞI SONUÇLAR

Tarım az gelişmiş ülke ekonomilerinde halen merkezi bir öneme sahiptir. Bazı araştırmalara göre bu ülkelerde tarımın istihdamdaki payı %70 civarındadır. Bu oran gelir düzeyi biraz daha yüksek olan ülkelerde %30, gelişmiş ülkelerde ise % 3-5 civarındadır. Bununla beraber az gelişmiş ülkelerde yaklaşık olarak 3 milyar insanın geçimi, doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağlıdır. Tarımsal üretim ve ihracat bu ülkelerin gelirlerinde önemli bir paya sahiptir. Ancak 1980'lerden itibaren az gelişmiş ülke ekonomilerinde önemli bir yeri olan tarımda, bu ülkeler aleyhine bir dönüşüm süreci başlamıştır. Bu dönüşüm sürecinde temel aktörlerden biri DTÖ'dür³⁰. Aynı süreç, çok uluslu şirketlerin, az gelişmiş ülkeler-

* Genel Tarım Sayımları 10 yılda bir yapılmaktadır.

²⁷ Aydın Bahadır, *Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.5, Eylül 2005, s.13-14.

²⁸ Aydın, a.g.k. s.87.

²⁹ Aydın, a.g.k., s.15.

³⁰ UNDP, "Making Global Trade Work for People", United Nations Development Programme, Earthscan Publications, London, 2003, s.127-129.

deki özelleştirme sürecinde önemli bir ortak olarak yerlerini alması şeklinde yürümüştür. Birleşmeler yoluyla yerli tarım üretimini sermayeleriyle kontrol altına alan uluslararası şirketler, zamanla farklı ülkelerde mısır, soya, ayçiçeği, buğday vb. gibi birçok ürünün üretilmesinde ve hatta bu ürünlerin üretilmesi için gerekli olan tohum, gübre gibi girdilerin sağlanmasında önemli ölçüde söz sahibi olmuş ve yerli pazarda hakimiyet kurmuşlardır. FAO'nun raporuna göre³¹ son 20 yılda dünya ekseninde dikey bütünleşmeler yoluyla uluslararası şirketlerin gıda üretim ve satışındaki kontrolü önemli derecede artmıştır. Otuz büyük süper market zincirinin dünya gıda piyasasındaki payı toplam pazarın üçte biri düzeyindedir. Bu süper marketlerin Latin Amerika ve Asya'da %20'den az olan perakende pazarındaki payı son on yılda %50'nin üzerine çıkmıştır. Bu yoğunlaşma Latin Amerika'da daha büyük olup, birkaç büyük uluslararası gıda şirketi tüm Latin pazarının %65-%95 arasında bir kısmını kontrol etmektedir. Dolayısıyla DTÖ süreciyle beraber hız kazanan tarımsal ticarete serbestleşme süreci, Tablo.1'de özetlendiği gibi, dünya tarım piyasalarının kontrolünün birkaç gelişmiş ülke ve uluslar arası şirketin kontrolü altına girmesine neden olmuştur. Benzer biçimde Tablo.2'de tarım sektöründeki uluslararası şirket yoğunlaşmasının, hangi temel tarımsal faaliyetlerde bulunduğu ve oluşan tarım-gıda zincirlerinin özellikle küçük çiftçilere etkisini göstermektedir.

Tablo.1: Ulusal ve Uluslararası Tarım-Gıda Piyasalarında Şirket Yoğunlaşması

<p>1) Tohum ve Tarım Kimyasalları:</p> <ul style="list-style-type: none">• Altı uluslararası şirket; BASF, Bayer, Dow, DuPont, Monsanto ve Syngenta küresel ilaç pazarının %75-80'ini kontrol altında tutmaktadır.• DuPont ve Monsanto firmaları mısır tohum piyasasının %65'ine ve soya tohum piyasasının %44'ine sahiptir.• Monsanto firması 2001 yılı için dünya hibrit tohum piyasasının %91'ini kontrol etmektedir. 1998-1999 yıllarında sadece iki yılda Brezilya mısır tohumu piyasasının %60'ını kontrol altına almıştır.• Bayer firması ise Hindistan tarım ilacı piyasasının %22'sini elinde tutmaktadır. <p>2) Toptan Tarımsal Mal Ticareti</p> <ul style="list-style-type: none">• İki büyük A.B.D. firması olan Chiquita ve Dole Foods, dünya muz

³¹ FAO, "State of Food Insecurity in The World", Monitoring Progress Towards The World Food Summit and Millennium Development Goals, FAO, 2004, s.20-21.

ticaretinin yaklaşık %50'sini kontrol etmektedir.

- Archer Daniels Midland (ADM), Barry Callebaut ve Cargill firmaları Fildişi Sahilindeki kakao üretim kapasitesinin %95'ini kontrol etmektedir.
- Fyffes firması Avrupa'daki en büyük taze gıda dağıtım şirketidir. Belize ve Surinam muzlarının tek ithalatçısı konumundadır.
- ADM, Cargill ve Zen-Noh firmaları ABD mısır ihracatının %80'ini gerçekleştirmektedir.

3) Gıda Üretim ve İşleme

- Dünya gıda üretim sektöründeki 100 önemli firmanın sadece 10 tanesi toplam pazarın %37'sini elinde tutmaktadır.
- En büyüğü Unilever olan üç uluslararası firma dünya çay piyasasının %85'ini elinde tutmaktadır.
- Nestle firması Pakistan süt piyasasında tekel konumunda iken, Peru süt üretiminin %85'ini kontrol altında tutmaktadır.
- Cargill ve Tyson'ın da içinde yer aldığı dört uluslar arası firma ABD'de et ambalajlama piyasasının %80'ine sahiptir.
- Altı uluslararası şirket dünya çikolata satışlarının %50'sini gerçekleştirmektedir.
- Dört uluslararası şirket, tahıl işleme terminallerinin %61'ine, un üretim tesislerinin %60'ına sahipken, dünya mısır ihracatının %81'ini, ABD'deki etanol üretiminin %49'unu gerçekleştirmektedir.

4) Gıda Perakendeciliği

- Uluslararası 30 gıda perakende şirketi, dünya gıda satışlarının üçte birini sağlamaktadır. En büyük on şirketin toplam gıda satışı ise 2002 yılı için 649 milyar dolardır.
- ABD'li Wal-Mart firması Meksika perakende sektörünün %40'ını kontrol altında tutmaktadır.
- Tayland'daki gıda satışlarının üçte biri uluslar arası gıda perakende şirketleri tarafından sağlanmaktadır. Tesco'nun, Tayland'daki 48 satış mağazasından elde ettiği gelir 2003 yılı için 1,2 milyar dolardır.
- Asda, Wal-Mart, Safeway, Sainsbury ve Tesco İngiltere'deki gıda perakende satışlarının %75'ini oluşturmaktadır.

Kaynak: Action Aid International, "Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations", Johannesburg, January, 2005, s.13

Tablo.2: Tarım-Gıda Zincirleri

Tarım-Gıda Zincirleri	Tohum ve Kimyasal Girdiler	Gıda-Hammadde İşleme ve Ticareti	İleri İşleme ve İmalat	Süpermarket
Lider Uluslararası Firmalar	Syngenta Monsanto DuPont Bayer	ADM Louis Dreyfus Bunge Cargill	Nestlé Kraft Foods Unilever PepsiCoo	Wal-Mart Carrefour Metro Tesco

Temel Aktivite	Tarım ve kimyasal girdi üretimi	Ticaret ve birincil hammadde işleme	Gıda ve içecek işleme	Gıda perakendeciliği
Temel Sonuç	<ul style="list-style-type: none"> * Fikri mülkiyet üzerinde kontrol. * Teknoloji teşvikleri küçük çiftçiler için uygun değil. * Sürdürülebilir tarım alternatiflerini ortadan kaldırmakta. 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri * Katı standart uygulamaları 	<ul style="list-style-type: none"> * Pazar gücünü kullanarak fiyatları aşağı çekmekte * Haksız satın alma işlemleri * Katı standart uygulamaları
Çiftçiler Üzerindeki Etkisi	<ul style="list-style-type: none"> * Tohum mülkiyetinin kaybedilmesi * Girdi maliyetlerinin artması * Pestisit zehirlenmeleri * Borç döngüsü 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde 	<ul style="list-style-type: none"> * Daha düşük gelir * İstikrarsız piyasaya maruz kalma * İş maliyetleri ve riskleri üreticinin üzerinde

Kaynak: Action Aid International, "Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations", Johannesburg, January 2005, s.12

Afrika

Kara kıta olarak nitelenen Afrika şüphesiz küresel sömürü ilişkilerinin en önde gelen kurbanlarından biridir. Kıta işgücünün yaklaşık %60'ı tarım sektöründe istihdam edilmekte, tarım gelirleri GSYH'nın %17'sini oluşturmaktadır, ticaret gelirlerinin de yaklaşık %40'ı tarımdan sağlanmaktadır. Buna rağmen çoğu Afrika ülkesinde tarıma ayrılan kaynak, bütçelerinin yaklaşık %1'inden azdır³². Bu koşullar altında tarımsal verimlilik çok düşük, üretim ise oldukça yavaş bir biçimde ilerlemekte ve artan nüfusa yetmemektedir. Açlık ise yıllar itibariyle artış göstermektedir. 1990-92 yılları

³² Sharma Devinder, a.g.m., s.17-18.

rında kıtadaki toplam aç nüfus 173 milyon iken 1997-99'da bu rakam kıta nüfusunun dörtte biri olan 200 milyona çıkmıştır³³.

Küresel bir gıda krizinin tüm dünyayı tehdit edeceği on yıl öncesine kadar gerçekçi bir öngörü gibi gözükmesine de, günümüzdeki bazı gelişmeler bu argümanı destekler bir boyut kazanmaya başlamıştır. Çoğunluğunu geri kalmış ülkelerin oluşturduğu güney yarım kürede küresel gıda fiyatlarında son birkaç yıldaki hızlı artış ve beraberinde gıdaya ulaşımdaki eşitsizlik, bu ülkelerde ayaklanmaların hızla yayılmaya başlamasına neden olmuştur. Örneğin son dönemlerde Haiti ve Bangladeş'te artan pirinç fiyatları ayaklanmalara neden olurken, Mısır ve Pakistan'da tahıl ambarları yağmalanmıştır. Benzer biçimde Kamerun, Burkina Faso, Senegal, Moritanya, Etiyopya, Bolivya ve Endonezya'da da benzer ayaklanmalar söz konusudur. Gerçekte ise küresel tarım üretiminde konjonktürel dalgalanmalar dışında bir azalma söz konusu değildir. Tam tersine FAO'nun araştırmalarına göre dünya gıda talebinin 1,5 katını karşılayacak tarımsal üretim mevcuttur. Nitekim son 20 yılda dünya tarımsal üretimi yıllık %2 düzeyinde artarken, dünya nüfusunun artış hızı yaklaşık %1,2 civarındadır. Dolayısıyla sorun aslında gıda kaynaklarındaki azalmadan değil gıdaya ulaşımda ya da elde etmede yaratılan eşitsizlikten kaynaklanmaktadır³⁴. FAO'nun tespitleri, emperyalizmin her ülkede ve bölgede farklı boyutlarda olsa da az gelişmiş ve en az gelişmiş ülkelerde yarattığı sonuçların aynı olduğunu göstermektedir. Bu ülkelerin çoğunda var olan açlık ve yoksulluk artarak devam etmekte ve her türlü gelişimleri engellenmektedir. Sürecin merkezinde ise belirtilen aktörler yer almaktadır.

Böyle bir tarımsal yapıda olan Afrika kıtasında, 1980'lerden sonra tarımsal ticarete serbestleşme süreciyle beraber kıtanın gıda ithalatının da arttığı görülmektedir. 1980'lerin sonlarına doğru 10 milyar dolar olan gıda ithalatı, 2000'de 20 milyar dolara, 2006'da 35 milyar dolara ve 2007'de 44 milyar dolara yükselmiştir³⁵. Ancak Afrika kıtasında gıda ithalatının artışı, tarımsal üretim ve ihracat miktarlarının azalışı ile birlikte yürümektedir. Afrika kıtasındaki bu değişimin en önemli nedeni ise DTÖ, DB ve IMF tarafından dayatılan koşulsuz serbestleşme süreci ve yapısal uyum programla-

³³ NEPAD, "Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP)", *New Partnership for Africa's Development*, 2002, s.52-55. (<http://www.nepad-caadp.net/>)

³⁴ FAO, Statistics Division, (<http://faostat.fao.org/default.aspx>), 10.11.2009.

³⁵ FAO, Statistics Division. (<http://faostat.fao.org/default.aspx>), 10.11.2009.

rıdır. Örneğin, 1980'lerde Alt-Sahra Afrika'ya verilen dış borçların %80'i tarımsal fiyat reformlarına bağlı olarak kullanılmıştır³⁶. Bununla beraber 1990'larda dünya fiyatlarının iç piyasayı bozucu etkisine rağmen, birçok Afrika ülkesinin tarımsal piyasalarını serbest ticarete açması yerel üretimi birçok açıdan etkilemiştir. Serbestleşmeyle beraber Afrika ülkelerinin ithalat kısıtlamalarını kaldırması, yerel üreticinin yoğun bir biçimde sübvansiyon edilen ithal ürünlerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Buna düşük tarife oranları eklenince Afrikalı yerel üreticilerin ayakta kalması mümkün olmamış, Afrika'daki birçok ülke temel tarımsal ürünlerde net gıda ithalatçısı konumuna gelmiştir³⁷.

Örneğin; Senegal'de domates salçası ithalatı 1990-94 döneminde yaklaşık 400 ton iken bu miktar 15 kat artarak 1995-2000'de 6.000 ton olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönem içinde domates üretimi ise yaklaşık %50 düşerek 43.000 tondan 20.000 tona gerilemiştir. Benzer bir gelişme Burkina Faso'da gerçekleşmiş, domates salçası ithalatı aynı dönemlerde 400 tondan 1400 tona çıkmış buna karşın üretim %50 oranında azalarak 22.000 tondan 10.000 tona düşmüştür. Serbestleşmenin etkileri Kenya'da daha dramatik bir biçimde ortaya çıkmaktadır. 1980-1990 yılları arasında Kenya süt üretimini iki kat arttırarak 179.000 tondan 392.000 tona çıkarmıştır. Ancak 1992'den itibaren süt piyasasının kontrolsüz bir biçimde ithalata açılması, süt üretiminin 1992'den 1998'e kadar 128.000 tonun altına inmesine neden olmuştur. Süt üretimindeki bu düşüş dolaylı olarak süt tozu ve diğer süt ürünleri üretiminin de düşmesine, yerel sektördeki küçük üreticilerin tamamının tasfiye olmasına neden olmuştur³⁸.

Kapitalizme eklenmenin benzer bir etkisi Afrika pamuk üretiminde de görülmektedir. ABD'nin pamuk üreticisine sağladığı sübvansiyonlar sayesinde ABD pamuğu, dünya piyasasında Afrikalı dört pamuk üreticisi Benin, Burkina Faso, Mali ve Çad'ın ürettiği pamuktan 4 kat daha fazla değerlidir. Ayrıca ABD ve AB'nin pamuk üretimlerine uyguladığı sübvansiyonlar her sene bu dört Batı Afrika ülkesinin 250 milyon dolar ile 1 milyar dolar arasında bir kayba uğramasına neden olmaktadır. AB, dünya pamuk piyasa-

³⁶ Commander Simon , "Structural Adjustment and Agriculture", *Theory and Practice in Africa and Latin America*, ODI, London, 1989, s.246.

³⁷ FAO, "Some Trade Policy Issues Relating to Trends in Agricultural Imports in the context of Food Security", Committee on Commodity Problems: sixty-fourth session, Rome 18-21 March, 2003, s.10-18.

³⁸ FAO (2003), a.g.e., s.25.

sında önemli bir aktör olmamasına karşın her yıl yaklaşık 100.000 pamuk üreticisine 1 milyar dolar sübvansiyon sağlamaktadır³⁹. Dünya pamuk üretiminin sadece %2,5'ini sağlayan AB, dünya genelinde pamuk üretimine sağlanan sübvansiyonlar içinde %20'lik bir paya sahiptir. Bu politikalar, ihracat gelirleri içinde önemli bir yeri olan pamuk üreticisi Afrikalı ülkeler için olumsuz sonuçlara neden olmuştur. Örneğin Burkina Faso'nun pamuk ihracatı 1994'den itibaren %50 oranında artmış olmasına rağmen pamuktan elde ettiği gelir yaklaşık 60 milyon dolar düşmüştür. Önemli gelir kalemlerinden biri olan pamuk üretiminden elde edilen gelirdeki bu düşüş Burkina Faso'daki kırsal yoksulluğun nedenlerinden biri olarak görülmektedir⁴⁰.

Kapitalist ülkelerin sömürü mekanizması, Afrika kıtası için hayati öneme sahip gıda ve tarımsal ürünlerde dışa bağımlılığının artmasına neden olmuştur.

Latin Amerika

Tarım ve özellikle tarıma dayalı sanayi Latin Amerika ülkeleri için merkezi bir öneme sahiptir. Toplam nüfusun yaklaşık %25'i olan 125 milyon insan, doğrudan ya da dolaylı olarak tarıma bağlıdır. Ortalama olarak Guatemala nüfusunun %52'si, Bolivya'nın %47'si, Honduras'ın %40'ı, Paraguay'ın %39'u, Peru'nun %36'sı, El Salvador'un %36'sı, Ekvator'un nüfusunun %33'ü doğrudan ya da dolaylı olarak tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Tarımdan elde edilen gelir, birçok sektörün gelişmesine kaynak sağlamaktadır. Büyük ölçekli tarım, bölge ülkelerinin çoğu için önemli ihracat gelirleri sağlarken küçük ölçekli tarım, bölge için istihdam ve gelir getirici faaliyetlerin belkemiğini oluşturmaktadır. Küçük ölçekli tarımda yaratılan gelir, gelir eşitsizliklerini azaltmada yardımcı olurken, emek yoğun biçimde üretilen temel gıda maddelerine olan talebi daha da artırarak, dövize bağımlılığın azaltılmasına yardımcı olmaktadır⁴¹.

³⁹ Goreux Louis, "Cotton after Cancun, unpublished draft discussion paper prepared for an initiative of the Sahel and West African Club", OECD, March, 2004, s. 16-17; Heinisch Elinor Lynn, "West Africa versus the United States on cotton subsidies : how, why and what next?", *Journal of Modern African Studies*, 44, 2, 2006, s.255-256.

⁴⁰ Oxfam, "Cultivating Poverty: The Impact of US Cotton Subsidies on Africa", *Oxfam Briefing Paper*, 2002, s.19.

⁴¹ Sharma Devinder, a.g.m., s.22-23.

Ancak yapısal uyum programları ve serbestleşme süreci, diğer bölgelerde olduğu gibi Latin Amerika'da da tarımsal yapıların değişimine neden olmuştur. Sürecin ilk etkisi tarımsal üretimde temel gıda ürünlerinden ticari değeri olan ürünlere doğru bir dönüşümdür. Bu çerçevede meyve ve sebze, yağlı tohum gibi önde gelen ihraç ürünleri, kahve, şeker, süt ürünleri ve tahıl gibi daha geleneksel ürünlerin yerini almıştır. Bu bağlamda ihracat değeri olan yağlı tohum, meyve ve sebze gibi ürünlerin ihracatı artarken geleneksel ürünlerin ithalatı daha fazla artış göstermektedir.

Latin Amerika için önemli tarımsal ürünlerden olan mısır, soya fasulyesi, pamuk ve et gibi ürünlerde AB ve ABD'nin serbestçe uyguladığı destekleme politikaları sayesinde büyük tarım şirketleri, bölgeyle yapılan ticarete büyük fiyat avantajı sağlamış, ortalama tarifelerin %14 olduğu Latin Amerika tarım üreticilerini ithalata karşı savunmasız bırakmıştır. Büyük çiftçiler, kitlesel üretim yapan uluslararası şirketlerle birleşerek hayatta kalabilirken, küçük çiftçiler ucuz ithal ürünlerle rekabet edemeyerek tarım pazarları dışına itilip tasfiye olmuşlardır.

Örneğin Jamaika ve Peru gibi birçok az gelişmiş Latin Amerika ülkesi için önemli bir sektör olan süt ve süt ürünleri endüstrisi, AB'nin fazlasıyla desteklenmiş ürünlerinin ithalatı nedeniyle istikrarsız bir yapıya sürüklenmiştir. Jamaika süt endüstrisi bu sürece, 1992 yılında hükümetin, DB ve IMF uyum politikaları çerçevesinde ithalatı serbestleştirmesiyle girmiş, yerel çiftçiler sübvansiyonla desteklenmiş ithal süt ürünleriyle karşı karşıya kalmıştır. 2000 yılında Jamaika'nın ithal ettiği süt tozunun yaklaşık üçte ikisi AB tarafından gerçekleştirilmiştir. AB, süt endüstrisine yılda 16 milyar dolar destek sağlamaktadır ve bu oran Jamaika'nın süt üretiminden elde ettiği gelirin dört katına yakındır. AB, uyguladığı ortak tarım politikası sayesinde, endüstrisindeki aşırı üretim sonucu oluşan düşük fiyatlı süt ve süt ürünlerini ihracat sübvansiyonları ile destekleyerek dünya piyasalarına satmaktadır. Jamaika'daki gıda şirketleri ise ucuz süt ürünleri nedeniyle yerli üretici yerine ithal süt ürünleri alımına yönelmiş, bu durumda küçük üreticinin üretimi 2001'den 2003'e kadar 300 bin litre azalmış ve üreticilerin çoğu piyasa dışına itilmiştir. Bu mekanizma, Peru'da da benzer etkilere neden olmuştur. Serbestleşmeyle beraber Peru'da sığır eti, domuz eti ve süt ürünleri gibi üç önemli sektördeki ithalat kısıtlamalarının kaldırılması, bu sektörlerde üretimin azalmasına ve sektördeki küçük üreticinin olumsuz etkilenmesine neden olmuştur⁴².

⁴² Sharma Devinder, a.g.m., s.25-26.

Bu örnekler tek bir ürün grubuyla sınırlı değildir, Latin Amerika ülkeleri için önemli olan birçok ürün ya da ürün grubunun üretiminde benzer sonuçlar yaşanmıştır. Jamaika'da bitkisel yağ ithalat kısıtlamalarının 1994'de kaldırılmasıyla, 1990-94 yıllarında 29 bin ton olan bitkisel yağ ithalatı 1995-2000'de yaklaşık iki katına çıkmıştır. Bununla beraber Jamaika'da bitkisel yağ üretiminde aynı dönemlerde %68 oranında bir düşüş söz konusudur. Bitkisel yağ üretimine ilişkin benzer bir dönüşüm Şili için de gerçekleşmiştir. 1985-89 yıllarında ortalama bitkisel yağ ithalatı 58 bin ton olan Şili'de bu ithalat rakamı, DTÖ tarım anlaşması taahhütleri doğrultusunda iç piyasadaki tüm desteklemelerin ve sınırlamaların kaldırılmasıyla 1995-2000 yıllarında 178 bin tona çıkmıştır. Aynı dönemler itibarıyla üretim 54,5 bin tondan 25,2 bin tona düşmüştür.⁴³

Latin Amerika'da iki önemli tarım ihracatçısı olan Brezilya ve Arjantin'de serbestleşme sürecinin tarımsal yapılara etkisi daha farklı bir biçimde gerçekleşmiştir. Tarım gelirleri Brezilya'nın GSMH'sinin yaklaşık %26'sını oluşturmaktadır. Dolayısıyla tarımsal üretimin bu ülke ekonomisindeki yeri oldukça önemlidir. Ancak serbestleşme süreciyle beraber Brezilya'da artan ithalat, büyük tarım şirketlerinin tarım sektörüne hem girdi hem de üretim amacıyla girerek küçük çiftçi topluluklarının marjinalize olmasına ve Brezilya tarımının çok uluslu şirketlerin kontrolüne girmesine neden olmuştur. Dünyanın dördüncü en büyük tarım ihracatçısı olan Brezilya'da 20 milyar dolarlık ihracat pazarına büyük çiftlikler ve tarım şirketleri hakimdir. Örneğin soya, portakal suyu, tavuk ve et ürünleri pazarının %40'ına birkaç uluslararası şirket sahiptir. Birçok örnek olmasına karşın en çarpıcısı soya üretimine ilişkindir. Brezilya'da 1980'lerde soya üretiminden elde edilen gelir 395 milyon dolar iken, 2001 yılında bu rakam 2,6 milyar dolara çıkmıştır. Ancak ilginç olan soya ihracatının %95'ini ülkedeki uluslararası ya da yabancı ortaklı 35 ihracatçı firma gerçekleştirmektedir. Daha önceleri esas olarak küçük çiftliklerde aile işletmelerince üretilen soya, tarımsal dönüşümle ve büyük şirketlerin ülke tarımında söz sahibi olmasıyla beraber 1000 hektardan büyük kapitalist çiftliklerde üretilmeye başlanmış ve üretim teknoloji yoğun bir hal almıştır. Bu ise temel geçim kaynağı tarım olan küçük köylünün tarım kesiminden dışlanmasına ve büyük kentlerin varoşlarını doldurmasına neden olmuştur⁴⁴. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesinden sonra, Brezilya, tarımsal ticarete önemli bir artış yakalamış olsa

⁴³ FAO (2003), a.g.e. s.25.

⁴⁴ Sharma Devinder, a.g.m., s.44-45.

da, ülkedeki gelir eşitsizliklerinin küçük çiftçilerin aleyhine arttığı görülmektedir. Brezilya çiftçilerinin yaklaşık %40'ı tarım arazilerinin sadece %1'ini paylaşırken, en zengin %20'lik kesim arazilerin %88'ine sahiptir⁴⁵. Kapitalizmin kutsal adaleti, 1980'den itibaren 30 milyon tarım işçisinin tarım sektöründen ayrılmasına neden olmuştur. Daha çarpıcı olan ise Brezilya'nın önemli tarımsal ürün ihracatçısı olmasına rağmen, yaklaşık 31,5 milyon insanın açlık çektiği ve kimi kaynaklara göre de nüfusunun %28'inin yeterli gıdaya ulaşamadığıdır⁴⁶.

Brezilya gibi Arjantin'de de serbestleşme süreciyle beraber tarımda önemli dönüşümler gerçekleşmiştir. 1970'lerde genellikle küçük çiftçilerce 9500 hektarlık bir alanda yapılan soya üretimi, serbestleşme ve özelleştirmelerle beraber 1990'larda uluslararası şirketlerin denetimine girmiştir. Çok uluslu şirketlerin kontrolü altındaki soya üretimi 1996'da 5,6 milyon hektara, 2001'de 10,4 milyon hektara, 2003-2004'de ise 14 milyon hektara ulaşmıştır. Tüm bu üretimin %95'i ABD şirketi olan ve genetik tarım devi Monsanto firmasına ait genetik mühendisliği ürünü tohumlarla yapılmaktadır. Arjantin'de soya üretiminin uluslararası şirketlerce, büyük çiftliklerde yapılmaya başlanması, önemli sonuçlar yaratmıştır. Bunlardan ilki, yerli üretici kitlesel ve ucuz tarımsal ithalat karşısında fazla dayanamamış, ya üretim sürecinden tamamen çekilmiş ya da daha büyük üreticilere eklenmiştir. Ayrıca Arjantin hükümetinin soya üretimini aktif olarak desteklemesi ve sübvanses etmesi nedeniyle, yerli üreticinin büyük bir bölümü çiftliklerini geleneksel ürünlerin yerine soya üretimine ayırmıştır. Bu süreçte Monsanto firması ise kitlesel üretim için danışmanlık, tohum, makine ve kredi sağlamıştır. Yaşanan süreç, diğer tarım ürünlerini ortadan kaldırarak, ülkenin tarım arazilerini soya mono-kültür'üne dönüştürmüştür. İkincisi ise soya üretimi sadece temel besin ürünleri üretimi için ayrılan arazileri ortadan kaldırmakla kalmayıp orman arazilerine de yayılmıştır. 1999-2003 yılları arasında Arjantin'de bir milyon hektarlık orman arazisi, soya üretimi için ormansızlaştırılmıştır. Bunun Arjantin için hem ekolojik hem sosyal etkileri oldukça önemlidir. Üçüncüsü ise soya mono-kültürünün diğer tarım ürünlerinin yerini almasının kırsal yapıda önemli değişimlere

⁴⁵ Bryant, Coralie, "Property Rights for the Rural Poor: The Challenge of Landlessness", *Journal of International Affairs*, 52, 1998, s.181-190.

⁴⁶ FIAN, La Via Campesina; Agrarian Reform in Brazil, 2000, <http://www.fian.org/resources/documents/others/agrarian-reform-in-brazil/pdf>, s.1.

neden olmasıdır. Örneğin meyve ve sebze üretimi için 70 ya da 80 tarım işçisi istihdam edilebilecekken, teknoloji yoğun soya üretimi için gerekli olan işçi sayısı 3 ya da 4 kişidir. Bu nedenle Arjantin kırsal alanından 300 bin çiftçi kent varoşlarına göç etmek zorunda kalmıştır⁴⁷. Latin Amerika’da ortaya çıkan sonuçlar NAFTA anlaşmasından sonra Meksika için de geçerlidir. NAFTA ile beraber ithalat engellerinin kaldırılmasının ardından, ABD’nin yüksek sübvansiyon yardımı alan işletmelerinin düşük fiyatlı mısır ve tahıl ürünleri karşısında Meksikalı küçük üreticilerin önemli bir kısmı topraklarını terk ederek, işsizler ordusuna katılmak üzere şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır⁴⁸.

Asya

Büyük bir alana sahip olan Asya kıtasında ülkeler ekonomik büyüklük ve pazar açısından hetorejen bir yapıya sahiptir. Örneğin Hindistan, nüfus olarak çok kalabalık olmasına rağmen, tarımda kendine yeterli bir konumdadır. Bununla beraber, tarımda negatif toplu destek ölçümünün söz konusu olduğu, yani tarımsal desteklerin olmadığı birkaç ülkeden biridir. Benzer biçimde Cairns Grubu üyelerinden olan Endonezya, Malezya, Filipin ve Tayland da tarımda sübvansiyon ya da benzeri destekler uygulamamaktadır. Tayvan ve Vietnam ile birlikte DTÖ’ye yeni katılan Çin ise dünyanın önemli tarım üreticilerinden biri sayılmaktadır. Diğer yandan bölgenin büyük ekonomilerinden biri olmasına karşın Japonya ve G. Kore tarımsal ticarete önemli korumacı önlemler uygulamaktadır. Ayrıca bölgenin az gelişmiş net gıda ithalatçısı Bangladeş, Laos, Maldiv, Nepal ve Kamboçya gibi ülkeler farklı yapılarla sahiptirler. Tüm bu farklılıklara karşın Asya tarımını diğer dünya bölgelerinden farklı kılan iki benzersiz özellik söz konusudur. Bunlardan ilki Asya’nın pirinç ekimindeki hakimiyetidir. Dünya pirincinin yaklaşık %97’si Asya’da üretilmektedir. Ancak gene bu pirincin %92’si bölge içinde tüketilmektedir. İkincisi ise tarımın büyük ölçüde küçük ölçekli işletmelerce yapılmasıdır. Örneğin Hindistan ve Çin’de ortalama olarak aile başına 1 hektarlık arazi işletmesi düşmektedir⁴⁹.

Tüm dünyada olduğu gibi Asya kıtasında da DTÖ, IMF ve DB gibi küresel aktörler vasıtasıyla uygulanan serbestleşme sürecinin

⁴⁷ Joensen Lilian, Semino Stella, “Argentina’s Torrid Love Affair With The Soybean”, *Seedling, Grain*, 2004, s.6-9.

⁴⁸ Harvey David, *Yeni Emperyalizm*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004, s.133-134.

⁴⁹ Sharma Devinder, a.g.m., s.28.

önemli etkileri olmuş, tarım gelişmiş birçok ülkede olduğundan daha fazla serbestleştirilmiştir. Örneğin Hindistan, aşama aşama tüm miktar kısıtlamalarını ve yüksek oranda sübvans edilen tarımsal ürün ithalatı karşısındaki tüm koruma önlemlerini kaldırmıştır. Ayrıca 1500 civarındaki hassas ürün (sensitive product) niteliğindeki buğday, pirinç, yerfıstığı yağı, baklagiller, bazı tarımsal tohumlar ve yağ gibi ürünlerdeki özel koruma mekanizmalarını 2000 yılından itibaren kaldırarak neredeyse tüm tarımsal ürünlerin ticaretini serbest hale getirmiştir. Benzer serbestleştirme uygulamaları tarife oranlarında da görülmektedir. Bazı Güney Asya ülkeleri yıllık yüzde 7 oranında bir tarife indirimini uygulamış, DTÖ kuralları çerçevesinde izin verilen % 50 ile % 300 arasında değişen tarife oranlarına karşın, tarımsal ürünlerde Güney Asya ülkeleri sadece %46 oranında ortalama tarife oranı uygulamışlardır. Benzer biçimde DTÖ taahhütleri içinde yer alan pazara giriş kuralında da önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Örneğin Sri Lanka, tarım liberalizasyonunu ilk uygulamaya geçiren ülkelerden biri olarak pazara giriş kolaylığı sağlamakta, tarımsal ürünlerde ortalama %35 civarında tarife uygulamakta ve herhangi ticaret bozucu program, kısıtlama ya da tarımsal destek uygulamamaktadır⁵⁰.

Ancak yapısal uyum ve liberalizasyon programları Asya tarımını ve gıda politikalarını yavaş yavaş yok etmiştir. Küresel aktörler tarafından bölgeye dayatılan liberalizasyon ve yapısal uyum programları tarımsal üretim kapasitesini düşürerek bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini azaltmıştır. Süreç, yoksul Asya köylüsünü borçlandırarak ve daha da yoksullaştırarak, tarımsal üretim maliyetlerinin artmasına neden olmuştur. İthalat kısıtlamaları önündeki tüm engellerin kaldırılması, ihracat merkezli bir tarımsal yapıya dönüşümün önünü açmakta, bu da bölgedeki gıda ve yaşam güvenliğini tehlikeye atmaktadır. Tarımda liberalizasyonun bu ülkelerdeki olumsuz etkisi her ne kadar son yıllarda tersine çevrilmeye çalışılsa da önemli bir başarı gerçekleştirilememiş, ihracatın geliştirilmesi hedefine rağmen Asya ülkelerinin birçoğu önemli tarımsal ürünlerde net ithalatçı ülke konumuna gelmiştir. Ayrıca Asya kıtası işsizliğin yoğun olduğu, gıda güvenliğinin olmadığı, eşitsizliğin arttığı ve çevresel dokunun bozulduğu bir yapıya dönüşmüştür. Tarımda serbestleşmeden önce Asya'nın tarım ihracatının tüm dünya ticareti içindeki payı yaklaşık %21 civarında iken bu oran serbestleşme sürecinden sonra düşerek %12 civarına gerilemiştir.

⁵⁰ Sharma Devinder, a.g.m., s.29-33.

En dramatik düşüş ise %16'dan %5'e gerileyen Çin'in ihracatında görülmektedir⁵¹.

Tarımda serbestleşme sürecinin Asya ülkelerinin tarım politikalarına ve üretimlerine olumsuz etkisine ilişkin bir çok örnek gösterilebilir. Ancak bunlardan en çarpıcı olanlarından biri Hindistan tarımındaki dönüşümdür. Bölgenin önemli ülkelerinden biri olan Hindistan, önemli yağlı tohum üreticilerdendir. 1986-87 yıllarında 11 milyon ton olan yağlı tohum üretimi 1994-95'de iki katına çıkarak 22 milyon ton civarında gerçekleşmiştir. 1995 yılından itibaren ise Hindistan da yemeklik yağ ithalatının serbestleşmesi süreci başlamaktadır. Bu süreç Brezilya, Malezya ve Endonezya gibi önemli bitkisel yağ üreticisi ülkelerin palmiye ve soya yağı gibi ürünlerle Hindistan pazarına girmeye hazırlandığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Hindistan'daki yemeklik yağ ürünlerin ithalatındaki liberalizasyon sürecinin etkileri ise iki yıl sonra ortaya çıkmış ve ülkede 1996-97 yılında 1 milyar dolarlık yemeklik yağ ithalatı gerçekleşmiştir. Hindistan'ın 1998 ve 1999'da yemeklik yağa uyguladığı tarife oranlarını %60'dan %35'e daha sonrada %15'e düşürmesi ve tarife dışı önlemlerin tamamen kaldırılmasıyla sonuçlar daha da kötüleşmiştir. 1997'de 1,02 milyon ton olan yemeklik yağ ithalatı 1998'de iki katından fazla artarak 2.98 milyon tona yükselmiş, 1999-2000'de ise 5 milyon ton yemeklik yağ ithalatı gerçekleştirerek dünyanın en büyük yağ ithalatçısı olmuştur. 2005'de ise Hindistan 3.2 milyar dolar tutarında yağ ithal etmiştir. Ilıman bir iklimde yetiştirilen yağlı tohum Hindistan'daki milyonlarca çiftçinin temel geçim kaynağı iken, liberalizasyon süreci ile bu çiftçilerin büyük bir kısmı tarım dışına itilmiştir⁵².

Hindistan'daki tarımsal dönüşüme benzer bir örnek Sri Lanka ve Endonezya için de verilebilir. Serbestleşme süreci Sri Lanka'da pirinç, soğan ve patates üreticisi 300.000 çiftçinin işsiz kalmasına bir çok işçinin intihar etmesine ve iç savaş çıkmasına neden olurken, Endonezya 1990'ların başlarında önemli pirinç ihracatçısı konumdayken, pirince verilen sübvansiyonların %4,4'den %0,7'e çekilmesi, kamu yatırımların %18'den %10 düşürülmesi ve kredilerin kaldırılmasıyla beraber artan üretim maliyetleri nedeniyle 1999'da net pirinç ithalatçısı konumuna gelmiştir. Endonezya her yıl 30 milyon ton pirince ihtiyaç duymaktadır⁵³. DTÖ kuralları sayesinde gelen ucuz ve ithal Kaliforniya sebzesi ve Louisiana

⁵¹ Sharma Devinder, a.g.m., s.32.

⁵² Sharma Devinder, a.g.m., s.50.

⁵³ Sharma Devinder, a.g.m., s.55.

pirincinin fiyatı, artık Japonya ve Tayvan'daki köylüleri topraklarını terk etmeye zorlamaktadır⁵⁴. Benzer örnekler Çin, Tayland, Filipin, Vietnam için de verilebilir. Süreç, çoğu ülkenin, önemli tarımsal ürünlerde, bu ürünlerin ihracatçısı konumundan net ithalatçısı konumuna gelmesine, nüfusunun çoğunun temel geçim kaynağı olan ürünlerde dışa bağımlı bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur. Çin'de bir köylü isyanının çıkmaması için kentlere göç etmek zorunda kalacak olan 1 milyar insanın yarısının kentlerde yaşam olanağı bulması gerekmektedir. Bu amaçla yürütülen altyapı projeleri ise şehirlerin gelecekteki yapıları üzerinde belirsizliği ortadan kaldırmamaktadır⁵⁵.

ÇEVRE TAHRİBATI

Gıda ve tarımsal üretimin kapitalist dönüşüm sürecinde uluslararası şirketlerin kontrolüne geçmesi ile bir yandan köylülük çözümlü kent yoksulluğu artmakta, öte yandan tarımsal topraklardaki biyolojik çeşitlilik ve verimlilik ortadan kaldırılmaktadır. Yer altı ve üstü su kaynakları sorumsuzca tüketilip aynı oranda da kimyasal kullanımıyla kirletilirken, toprak üzerinde ve içinde yaşayan canlı türlerinin, mikroorganizmaların ekosistemleri yok edilmektedir. Küresel tohum ve kimya şirketleri, emperyalist tutkularını tatmin edecekleri yeni topraklar peşine düşerken, IMF ve DTÖ'nün kolaylaştırıcılığı sayesinde zorlanmadan hedeflerine ulaşabilmektedirler. Emperyalizmin geliştirdiği her yeni yöntem, çevre üzerinde yeni ve daha fazla tahribatı beraberinde getirmektedir.

Kolonyalizm ve emperyalizm, hangi yolla olursa olsun fethedilen toprakların ekolojilerini ve toplumlarını yağmalamıştır. Sanayileşmeyi ilerlemiş kapitalist ülkelerde, tarımsal ihraç ürünlerinin üretimini ve doğal kaynakları işleme sanayilerini de periferide yoğunlaştıran uluslararası işbölümü, periferideki hızlı ekolojik kötüleşmeye katkı yapmıştır⁵⁶. 19. yüzyıl başlarında İngiltere, Avrupa ve Kuzey Amerika'da eskimiş toprak kaygısı ile başlayan toprağa yoğun gübre uygulaması, kemik ithalatından, kuş gübresine, ardından eriyebilir fosfat ve ilk sentetik gübre olarak "süperfosfat"ın kullanımına uzanmıştır. Kapitalist tarımla toprağın veriminin yetersiz kalışı ve bunun için daha çok gübre ihtiyacı yeni

⁵⁴ Harvey, a.g.k., s.134.

⁵⁵ Harvey, a.g.k., s.134.

⁵⁶ Foster, a.g.k., s.101-103.

doğal kaynakların bulunmasını ve sentetik gübre üretimini zorunlu hale getiriyordu⁵⁷.

El koyarak birikim sürecinde adı geçen kurumlar, sadece tarımsal üretimin dönüşümünde değil doğal kaynaklar ve çevrenin de tahribatında da aktör konumundadır. DTÖ müzakerelerinde fikri mülkiyet haklarına yapılan vurgu (TRIPS anlaşması) genetik materyalin dölleme plazmasının, bunların gelişiminde önemli rol oynamış halklara karşı artık bir silah olarak kullanılabilmesine işaret etmektedir⁵⁸. Diğer bir ifade ile çok uluslu şirketlerin dünya tarımsal üretim ve ticaretinde temel belirleyici konuma gelmesini sağlayan TRIPS, yaşam hakkı üzerine tekelleri kapitalist sistemin el koymasını meşrulaştırmaktadır. Türlerin genetik yapıları ile oynayarak, geleneksel, endemik bitki türlerini metalaştırma yolunu açan sistem, pek çok tarım ürünü ihracatçısı geri kalmış ülkenin hem ekonomik hem de ekolojik tahribatını hızlandırmaktadır. Biyolojik korsanlık salgın gibi her yere yayılmakta ve dünyanın genetik kaynakları birkaç büyük tıp şirketinin çıkarına yağma edilmektedir. Küremizin ortak çevresel değerlerinin (toprak hava, su) hızla tüketilmesi ve sermaye yoğun tarımsal üretim tekniklerinin neden olduğu çevresel bozulmalar, doğanın toptan metalaştırılmasına yol açmıştır⁵⁹. Sistem için biyolojik çeşitliliğinin anlamı yoktur. Tarımda sermaye yoğun üretim öncesi, ürün deseninin çeşitliliğine, iklim koşullarının bozuk olması, piyasada yaşanan istikrarsızlıklar ve zararlı böceklerle gelen hastalıklara karşı korunma amacıyla başvurulurdu. Ama sermaye yoğun tarıma geçişle birlikte ekoloji ve tarım arasındaki bu ilişki kopmuştur⁶⁰. Sermaye yoğun tarımsal üretim tekniklerinin doğal sonucu olarak tarımda kimyasalların kullanımındaki artış, bir yandan çokuluslu şirketler için bu alanda pazar yaratırken, aynı anda bu ürünlerin üretimi ve kullanımının yaratacağı çevresel tahribat az gelişmiş ülke topraklarına taşınmaktadır.

İhracata dayalı bir ekonomik büyüme modelinin benimsendiği az gelişmiş ülkelerde, karşılaştırmalı üstünlük kuramına göre yürütülen ticaretin bu ülkeler açısından yaratacağı en önemli sorun,

⁵⁷ Foster, John Bellamy, Magdoff Fred, "Liebig, Marx ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım-Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.112-116.

⁵⁸ Harvey, a.g.k., s.123.

⁵⁹ Harvey, a.g.k., s.123.

⁶⁰ Altieri Miguel A., "Sanayileşen tarımın Ekolojik Etkileri ve Gerçek Sürdürülebilir Çiftçilik", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.143.

biyo-çeşitliliğin azalmasıdır. Az gelişmiş ve geri kalmış ülkelere, dünya ticaretinden pay alabilmesi için belirli bir ya da birkaç malın üretiminde uzmanlaşması önerilmektedir. Genellikle tarım ürünleri ya da doğal kaynaklar biçiminde ihracat yapması beklenen ülkenin önüne konulan seçenek mono-kültür üretimdir. Tarım topraklarının belirli bir ya da birkaç ürüne ayrılması ve başka tür ürünlerin ekiminin engellenmesi biyo-çeşitliliği azaltırken, münavebenin (ekim nöbeti) ortadan kalkmasıyla toprağın verimliliğini yitirmesine yol açmaktadır⁶¹. Örneğin Panama’da nüfusun %70’inin istihdam edildiği muz tarımında, devasa büyüklükteki topraklar tek tip ürüne, yani muz üretimine ayrılarak mono-kültür tarım egemen kılınmıştır. Verimliliği daha da artırmak adına yoğun miktarda kimyasal ilaç kullanıldığı için hem su kaynaklarının zehirlerle aşırı biçimde kirlendiğine, hem muz üretiminde çalışan çiftçiler ile ekim alanları çevresinde yaşayanlar arasında (kimyasal böcek ilaçlarının havadan rasgele ve çok miktarda püskürtülmesi nedeniyle olduğu düşünülen) kanser vakalarının gittikçe çoğaldığına dikkat çekilmektedir⁶².

Endüstriyel kapitalist tarımda bitkilere genetik müdahale, açlığı ortadan kaldırmanın ya da azaltmanın bir yolu olarak savunulmaktadır. Türlerin genleri ile oynayarak daha hızlı yetişen, hastalıklardan bağışık, zararlılarla kendi başına mücadele edebilen ve tercihe göre renk ve biçim verilebilen ürünler elde etmek mümkün kılınmaktadır. Gündelik kullanımda (Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar) GDO’lu olarak adlandırılan bu ürünler, küresel güçteki kimya şirketleri ile gıda şirketlerinin birlikte ürettikleri tohumlara dayanmaktadır. Örneğin Monsanto ve Cargill şirketleri küresel ölçekte “tohumların geliştirilmesinden üretimine, ekiminden hasat sürecine, ürünün işlenmesinden gıda ürünü olarak tüketiciye sunulmasına, hayvan yeminden et pazarlamasına kadar”⁶³ olan süreçlerin tamamını denetlemekte ve GDO’lu ürünler üzerindeki patent hakları ile çiftçiler üzerinde kontrol sağlamaktadırlar. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi ile güvence altına alınmaya çalışılan özerk yerel toplulukların doğal kaynakları (hayvansal ve bitkisel zenginlikleri)

⁶¹ Duru Bülent, “Küresel Sermaye Birikimi ve Ekolojik Bunalım”, *Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri*, Derleyen Ramazan Günlü, Dipnot, Ankara, 2008, s.97-118.

⁶² Tilford Dave, “Metin Kutusu 7-1 Adil Ticaret ve Tüketici”, *Dünyanın Durumu 2004*, Worldwatch Enstitüsü, Çeviren: Ayşe Başçı Sander, TEMA Vakfı Yayınları No:44, İstanbul, 2004, s. 169-170.

⁶³ Yıkılmaz Necla, *Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*, SAV, Sosyal Araştırmalar Vakfı-3, Küreselleşme Dizisi-1, İstanbul, (Tarihsiz).

üzerindeki kollektif haklarına, çok uluslu şirketlerin özel mülkiyet haklarını koruyan TRIPS anlaşması ile saldırılmaktadır. Birleşmiş Milletler'in karşısına DTÖ dikilmektedir.

Monsanto ve Cargill'in üretip tarım piyasasına sunduğu tohum çeşitlerinden birisi "terminatör" olarak adlandırılan ve tohuma yerleştirilen bir gen sayesinde bitkinin olgunlaştıktan sonra bir daha filiz vermesini engelleyerek kendi kendisini yok ettiren hibrit tohumlardır. Melezleştirme ile elde edilen bu tohum türü, çiftçinin hasatından tohumluk ayırmasını engellemekte ve tohum tüccarına sürekli olarak bağımlı hale gelmesine yol açmaktadır⁶⁴. Ancak ekolojik tehlikenin boyutları daha vahimdir. Tohum genleri ile oynanarak elde edilen yeni tohumlar, hem küresel çapta bitki/ürün hastalıklarını artırma potansiyeline sahiptir, hem gelecek kuşakların tarım yapabilme olanağını daraltmaktadır. Kısır tohumların kullanımı yaygınlaştıkça, gelecek kuşakların yoksullarının gıdaya erişimleri mümkün görünmemektedir. Çünkü mono-kültüre dayalı tarımın yayılması ile genetik çeşitliliği yüksek periferide bir örnek tohum kullanımı yaygınlaşmakta ve geleneksel endemik türler yok olmaya başlarken tehdit altındaki tohumlar Uluslararası Tarımsal Kaynak Merkezleri (International Agricultural Resource Centers-IARC) aracılığıyla, gelişmiş kapitalist ülkelerin gen bankalarına transfer edilmektedir⁶⁵.

1865'de ABD'de kurulmuş bir aile şirketi olan Cargill, tarım/gıda alanında ABD'nin ilk beş; dünyanın ise ilk on şirketi arasındadır. Şirket, Bursa Orhangazi'de 195 bin metre kare birinci sınıf tarım arazisi üzerine nişasta fabrikası kurarak tarım arazisini sanayi kullanımına dönüştürmüştür. Sorun sadece tarım arazisi üzerinde yerleşmesi değil elbette, daha vahim olanı, İznik Gölü Sulama Alanı ve Uzun Mesafeli Koruma Alanı içinde yer almasıdır. Günde 3500 ton yeraltı suyu kullanarak bölgedeki zeytin ağaçlarının suyunu keseceği, İznik Gölü'nü kirleteceği bilinirken, Cargill, faaliyetlerini sürdürmesi için siyasal iktidarlar tarafından verilen destekle ve yasama organının mevzuat üzerinden geliştirdiği işbirlikçi tutumla yaklaşık on yıldır ekolojik bir tahribatta direnmektedir. Nişasta fabrikasında ticaretini yaptığı mısırdan nişasta ve tatlandırıcı üreterek Türkiye'deki şeker piyasasını kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirirken, şeker pancarı üreticilerini de piyasadan dışlamaktadır. Cargill'in Orhangazi'deki yatırım serüve-

⁶⁴ Luneau Gilles, Dünya Satılık Değildir, *Bove Jose ve François Dufour ile Röportaj*, Çeviren: Tülin Yaylagül Gürsel, İletişim, İstanbul, 2001.

⁶⁵ Foster, a.g.k., s.107.

ni, periferinin, yabancı sermaye fetişizmi ile ekolojik değerleri, doğayı ve hukuku, yerli halkların kolektif haklarını nasıl ayaklar altına aldığını göstermesi açısından önemlidir⁶⁶.

Tarımsal üretimin bir diğer önemli ayağı olan besicilik de Monsanto ve Cargill gibi küresel şirketlerin oyunlarına açıktır. Monsanto'nun süt besiciliğinde kullanılmak üzere geliştirdiği hormonların, ineklere fazladan yem vermeye gerek kalmadan süt üretimlerini % 20-25 oranında çoğalttığı öne sürülmektedir. Hormon kullanımının süt üretiminde kalite ve miktar olarak yapacağı katkı net değilken, bazı hormon kullanımlarının kansere yol açtığı ve hatta süt kalitesini düşürdüğü de iddia edilmektedir. Öte yandan, sıkışık ve kapalı bir mekânda, kendi dışkuları içinde yaşayan çok sayıda besi hayvanından en yüksek verimi en kısa zamanda elde etmek adına kullanılan besicilik yöntemleri, hayvanların sağlığını bozduğu ve salgın hastalıklara yakalanma sıklığını artırdığından, yoğun miktarda antibiyotik kullanımı da diğer bir sorun olarak ortadadır⁶⁷. Hormonlarla vaktinden önce gelişmeleri sağlanan ve antibiyotiklerle de üretim koşullarından kaynaklanan hastalıklara karşı direnç geliştirmeleri beklenen hayvanların, eti, yumurtası ve sütü, tüm o hormon ve antibiyotiklerle yüklü olarak besin zincirinde metalaşmaktadırlar.

Bu tehdit küre üzerindeki bütün canlı yaşamına yöneliktir. Tarım ürünleri sadece insanların değil birçok canlı türünün beslenmesinde de öneme sahiptir. Topraktaki mikroorganizmalardan, sürgenlerden, tavşan ve köstebekten yırtıcı kuşlara kadar pek çok canlı türü bitkilerden yararlanmaktadır. Arılar bu bitkilerin dölllenmesini kolaylaştırarak doğal yollardan bitkilerin varlıklarını sürdürmelerine hizmet etmektedirler. Ancak günümüzde tohumlar üzerinde uygulanan gen teknolojisi sayesinde, bitkilere dadanan “zararlı” otlarla, böcek, sinek, bitki kurdu gibi canlı türlerinin, bitkinin tohumunun genetiğine sokulan kimyasal ilaçlarla yok edilmesi mümkün olmaktadır. Kimyasal kullanmadan, genetiği kimyasallaştırılmış tohumlarla, mücadele ve üretim bir arada gerçekleşmektedir. Bu durumda, zararlılarla mücadele adına arılar da dahil pek çok canlı organizmanın ve bitki türünün tehdit altında olduğunu söylemek pek de dayanaksız değildir. Bu, ekosistemde besin zinciri yoluyla var olan ekolojik dengeye bir müdahaledir. Yeryüzündeki tüm canlı türlerine ve onların yaşam hakkına saldırıdır. Bu noktada

⁶⁶ Günaydın Gökhan, “Tarafların tutum ve tezleri açısından Cargill süreci”, TMMOB-ZMO, *yayınlanmamış çalışma raporu*.

⁶⁷ Luneau, a.g.k., s. 87-91.

“sürdürülebilirlik” üzerine, durup düşünmek ve kendimize sormak zorundayız: Neyin sürdürülebilirliği? Kapitalist dünya ticaretinin mi, yeryüzündeki yaşamın mı?

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarımsal yapılar ve çevre üzerinde ortaya çıkan tahribat, dayatılan uluslararası işbölümü çerçevesinde yürütmektedir. Emperyalizmin, ilk aşamalardaki büyük ölçekli üretim için hammadde temini ve pazar arayışından, daha sofistike bir işbölümüne doğru, bir yöneliş içinde olduğunu söylemek zor değildir. Bu yeni işbölümü, emperyalizmin, ihtiyaç duyulduğunda hammadde temini ve pazar için işbölümünü dışladığı anlamına gelmemektedir; tersine, gelecekteki işbölümünün bir sonucu olarak geliştirilmektedir. Bu yeni işbölümü, büyük sermaye ve bazen teknoloji gerektiren alanlar ile yüksek emek girdisi gerektiren alanlar arasında yaşanmaktadır. Büyük sermaye ve teknolojik yatırımı içeren düşük değerli olan tahıl, yağlı tohum ve yağ bitkilerinde etkinlik gelişmiş kapitalist ülkelerin elindeyken, emek yoğun üretilen yüksek değerli ürünler az gelişmiş ülkelerin etkinliğine bırakılmıştır. Ancak, az gelişmişlere bırakılan yüksek değerli ürünlerin üretimi, geliştirilen sözleşmeli üretim modeli çerçevesinde, çokuluslu büyük işletmelerin ya da yerli ortakları olan büyük tarım şirketlerinin kontrolündedir⁶⁸. Bu model ile şirketler, hem ham ürünleri ve işlenmiş gıda ürünlerini doğrudan satın alarak yeni piyasalara yayılmakta hem de bu ülkelerde tarımsal üretimi kendi çıkarlarına düzenleme olanağı bulmaktadır⁶⁹. Çokuluslu şirketler ve uzantısı yerli büyük firmalar, “sözleşmeli üretim modeli” ile beraber, üretim sürecinde, tohumdan, kullanılacak gübre ve ilaca kadar her aşamada karlarını artırmaktadır. Sertifikalı tohum kullanımını teşvikle başlayan bağımlılık, Türkiye’de tohumculuk yasası ile yasal zemine oturtulmuştur. Sertifika verme yetkisini elinde bulunduran çokuluslu şirketlerin uzantısı firmalar, bir yandan sertifikalandırma ile kazanırken, diğer yandan sertifikalı tohum ve bunlara uygun kimyasal ilaç pazarı yaratarak, çokuluslu şirketlere alan açmaktadır. Tohumculuk yasası ile nispi olarak uzun olan süreç kısaltılmış ve köylü tam anlamıyla çokuluslu şirketlere bağımlılaştırılmıştır. Dünya ilaç piyasasının %80’inin 6, mısır tohum piyasasının %65’inin iki, hibrit tohum piyasasının %90’ının (Monsanto) tek uluslararası şirketin elinde olduğu dikkate alındığında, işbölümünün anlamı daha da önem

⁶⁸ McMichael, Global..., s.191.

⁶⁹ McMichael, Global..., s.194.

kazanmaktadır. Aynı şirketler ya da yerli ortakları ve uzantıları, gıda üretimi-işleme, bunların ticareti ve perakendeciliği ile bu işbölümü içinde yerini almaktadır.

Bu işbölümünde tarımsal ürünlerin üretim maliyetlerindeki farklılıklar rol oynamaktadır. Üretimi az gelişmişlere kaydırılan ürünlerin, düşük ücret düzeyleri ve çevresel maliyetleri ile üretiminin (üretim maliyetlerinin düşük olmasının) yarattığı dış ticaretteki fiyat avantajı, kapitalist ülkelerin ithal gıda maliyetlerini aşağı çekmekte ve kendi ülkelerinde oluşacak ücret düzeylerinin düşük tutulabilmesine zemin hazırlamaktadır. Bu yolla hem az gelişmişlerde hem kendi ülkelerinde emekçinin sömürü mekanizmasını da tamamlamaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Action Aid International, *Power Hungry: six reasons to regulate global food corporations*, Johannesburg, January, 2005, s.13.
- Aydın Bahadır, *Tarımsal İşletmelerin Analizi*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No.5, Eylül 2005, s.13-14.
- Aydın Bahadır, “Tarımda Sözleşmeli Üretim Modeli”, *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı:65, Cilt:18, Ankara, 2007.
- Aydın Bahadır, *Tarımsal Dış Ticarete Değişim*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi:8, Ankara, 2009.
- Aydın Zülküf, “Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture”, *Journal of Agrarian Change*, Vo.10, No.2, April, Wiley-Blackwell, 2010, s.149-187.
- Aydın Zülküf, “Genetik Mühendisliği, Yoksulluk ve Gıda Sorunu”, *Toplum ve Bilim*, Birikim Yayınları, Yaz 85, 2000, s.115.
- Bryant Coralie, “Property Rights for the Rural Poor: The Challenge of Landlessness”, *Journal of International Affairs*, 52, 1998, s.181-190.
- Commander Simon, “Structural Adjustment and Agriculture”, *Theory and Practice in Africa and Latin America*, ODI, London, 1989.
- Duru Bülent, “Küresel Sermaye Birikimi ve Ekolojik Bunalım”, *Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri*, Derleyen Ramazan Günlü, Dipnot, Ankara, 2008, s.97-118.
- Ecevit Mehmet C., Karkıner Nadide, Büke Atakan, “Köy Sosyolojisinin Daraltılmış Kapsamından, Tarım-Gıda-Köylülük İlişkilerine Yönelik Bazı Değerlendirmeler”, *Mülkiye*, Bahar, Cilt:XXXIII, Sayı 262, Ankara, 2009, s.41-61.
- FAO, “Some Trade Policy Issues Relating to Trends in Agricultural Imports in the context of Food Security”, *Committee on Commodity Problems: sixty-fourth session*, Rome 18-21 March, 2003, s.10-18.
- FAO, Statistics Division, (<http://faostat.fao.org/default.aspx>),10.11.2009.

- FAO, "State of Food Insecurity in The World", *Monitoring Progress Towards The World Food Summit and Millennium Development Goals*, 2004.
- FIAN, *Agrarian Reform in Brazil*, La Via Campesina 2000, <http://www.fian.org/resources/documents/others/agrarian-reform-in-brazil/pdf>,
- Foster John Bellamy, *Savunmasız Gezegen*, Çeviren: Hasan Ünder, EPOS Yayınları-6, Ankara, 2002.
- Foster John Bellamy, Magdoff Fred, "Liebig, Marx ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- Goreux Louis, *Cotton after Cancun, unpublished draft discussion paper prepared for an initiative of the Sahel and West African Club*, OECD, March, 2004.
- Harvey David, *Yeni Emperyalizm*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hayter Teresa, *Emperyalizmin Yardımı*, Çeviren: Sonay Özdemir, Yöntem Yayınları:5 Bilim-Araştırma-Belgeler Dizisi:1, İstanbul, 1972.
- Heinisch Elinor Lynn, "West Africa versus the United States on cotton subsidies: how, why and what next?", *Journal of Modern African Studies*, 44, 2, 2006, s.251-274.
- Joensen Lilian, Semino Stella, "Argentina's Torrid Love Affair With The Soybean, Seedling", *Grain*, <http://www.grain.org> 2004, s.5-10.
- Kendir Hülya, "Küreselleşen Tarım ve Türkiye'de Tarım Reformu", *Praksis* 9, Kış-Bahar, Ankara, 2003, s.277-300.
- Koçtürk Osman Nuri, *Gıda Emperyalizmi*, TMMOB-ZMO Ekim – Ankara, 2009.
- Koçtürk Osman Nuri, *Açlık Korkusu*, TMMOB-ZMO Ekim –Ankara, 2009.
- Kurmuş Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.
- Luneau Gilles, *Dünya Satılık Değildir*, Bove Jose ve François Dufour ile Röportaj, Çeviren: Tülin Yaylagül Gürsel, İletişim, İstanbul, 2001.
- Magdoff Fred, Tokar Brian, "Agriculture and Food in Crisis", *Monthly Review Press*, Volume 61, Number 3, 2009, s.1-16.
- McMichael Philip D., "Tensions between National and International Control of the World Food Order: Contours of a New Food Regime, Studies in the New International Comparative Political Economy", *Sociological Perspectives*, Vol. 35, No. 2, 1992, s.343-365.
- McMichael Philip D, "Global Besin Politikaları", Çeviren: A.Başer Kafaoğlu, *Tarım- Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.
- NEPAD, "Comprehensive Africa Agriculture Development Programme (CAADP)", *New Partnership for Africa's Development*, 2002, (<http://www.nepad-caadp.net/>).
- Oral Necdet, *Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar*, TMMOB-ZMO Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6, Ankara, 2006.

- Oxfam,: *The Impact of US Cotton Subsidies on Africa*, Cultivating Poverty Oxfam Briefing Paper, 2002.
- Sharma Devinder, *Trade Liberalization in Agriculture Lessons from the First 10 Years of the WTO*, Forum for Biotechnology & Food Security, New Dehli/India, November 2005.
- Sharma Manas, Sharma Jagdish P. "Imperialism Impact on Agriculture & Environment", *Asian Tribune* Vol. 10, No.250, 2007.
- Tilford Dave, "Metin Kutusu 7-1 Adil Ticaret ve Tüketici", *Dünyanın Durumu 2004*, Worldwatch Enstitüsü, Çeviren: Ayşe Başçı Sander, TEMA Vakfı Yayınları No:44, İstanbul, 2004.
- UNDP, *Making Global Trade Work for People*, United Nations Development Programme, Earthscan Publications, London, 2003.
- Yenal Zafer, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması", *Toplum ve Bilim*, Bahar 88, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001, s.32-54.
- Yıkılmaz Necla, *Yeni Dünya Düzeni ve Çevre*, SAV, Sosyal Araştırmalar Vakfı-3, Küreselleşme Dizisi-1, İstanbul, (Tarihsiz).